

مفهوم فقر و تحول در شاخص‌های اندازه‌گیری آن

فاطمه ملارضاقصاب^۱، سعید محمد زاده^۲

چکیده

فقر یکی از عوامل مؤثر سیاست‌گذاران در دفاع از سیاست‌های اقتصادی است. مردم و تحلیل‌گران سیاست‌های اقتصادی دولت، همواره می‌خواهند بدانند که آیا فقر بین فقرا کاهش یافته است یا افزایش؟ شکاف فقر بهبود یافته است؟ و همچنین توزیع درآمد، عادلانه‌تر شده است یا خیر؟ سیاست‌گذاران همواره در جستجوی راه‌حل و پاسخی قاطع به پرسش‌های مذکور و دفاع از سیاست‌های خود هستند. اگر فقرزدایی، یکی از اهداف و اولویت‌های صریح دولت‌ها باشد، دولت‌ها باید بتوانند به لحاظ مفهومی، از آن دفاع کنند. این کار زمانی میسر است که دولت‌ها بتوانند فقر را با شاخص‌های مورد پذیرش جامعه، اندازه‌گیری کنند و شاخص‌های مذکور نیز در بین عموم مردم، پذیرفتنی و قابل درک باشند. با وجود اهمیت این موضوع، مفهومی کردن روش‌های اندازه‌گیری و مقایسه فقر، همواره پرسش و نگرانی اصلی سیاست‌گذاران بوده است. هدف این مقاله که به روش مروری با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی تهیه شده، بررسی ابزارها و شاخص‌های متداول و گوناگون برای اندازه‌گیری و مقایسه فقر می‌باشد و تلاش دارد تا بهترین شاخص‌ها را برای اندازه‌گیری فقر بیان نماید.

واژه‌های کلیدی: فقر، فقرزدایی، شکاف فقر، شاخص‌های فقر

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد؛ رشته توسعه روستایی؛ دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان

^۲ استادیار؛ گروه ترویج و آموزش کشاورزی؛ دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان

مقدمه

توجه به مسئله فقر و فقرزدایی یک موضوع جهانی بوده و هست. در سال‌های اخیر تأکیدات نوینی بر کاهش فقر به عنوان هدف سیاست‌ها و تعاونی‌های توسعه است. اهداف توسعه هزاره، که در سال ۲۰۰۰ میلادی مورد توافق رهبران جهانی قرار گرفت، کاهش فقر را در رأس دستور توسعه خود قرار داده است. از اواخر دهه ۱۹۷۰ به‌ویژه با شروع دهه ۱۹۸۰ میلادی به دلیل پذیرش برنامه اصلاح ساختاری، آزادسازی و خصوصی‌سازی توسط بسیاری از کشورهای جهان، فقر و حمایت از گروه‌های آسیب‌پذیر با شدت بیشتری مورد توجه قرار گرفت (عصاری و مزینانی، ۱۳۹۰). به‌طوری‌که بنا بر گزارش بانک توسعه آسیایی در فاصله سال‌های ۱۹۷۰ تا ۱۹۹۰ تعداد فقیرهای شرق آسیا معادل ۲۲۰ میلیون نفر کاهش یافت و علاوه بر این در طی همین مدت ۴۲۵ میلیون نفر با سطح زندگی بالاتر از فقر به جمعیت این منطقه اضافه شد (خداداد کاشی و همکاران، ۱۳۸۱). تصمیم‌گیری برای مبارزه با فقر و تخصیص اعتبار برای کاهش فقر به تعریف از فقر، نحوه محاسبه خط فقر و شاخص انتخابی برای اندازه‌گیری فقر وابسته است. فقر پدیده‌ای چند بعدی است. از این رو ارائه‌ی یک تعریف جامع و دقیق از آن کار ساده‌ای نمی‌باشد. از دهه ۱۹۹۰ بانک جهانی و سازمان ملل متحد تلاش‌هایی در جهت رسیدن به اجماع در ارتباط با مفهوم فقر و استراتژی‌های کاهش فقر آغاز کرده‌اند. سازمان ملل متحد مفهوم فقر را از چهار منظر رویکرد پولی، رویکرد توانمندی، رویکرد محرومیت اجتماعی و رویکرد مشارکتی مورد توجه و بررسی قرار داده است. رویکرد پولی معمول‌ترین روش برای تعریف و اندازه‌گیری فقر است (باقری و همکاران، ۱۳۸۶). لازمه رسیدن به توسعه، توجه به روستاها به عنوان بخش پایه است، زیرا عمده جمعیت فقرای جهان در مناطق و بافت‌های روستایی کشورهای در حال توسعه زندگی می‌کنند (World Bank, ۲۰۰۸). با توجه به این موضوع که ۷۰ درصد از فقرای جهان در مناطق روستایی زندگی می‌کنند، توسعه روستایی با یک چالش عمده برای کاهش فقر روستایی مواجه است (ابراهیمی، ۱۳۹۱). امروزه فقر روستایی یکی از مشکلات اساسی به شمار می‌رود. از عوامل عمده فقر روستاییان می‌توان به عوامل اقتصادی، کشاورزی، شغلی، روابط اجتماعی و میزان مشارکت اقتصادی اشاره کرد که همین مسئله معیشت خانوار روستایی را مورد تهدید قرار می‌دهد (نوروزی و حیاتی، ۱۳۹۴).

مفاهیم

فقر

در طول تاریخ، فقر از دغدغه‌های جوامع بشری بوده است. فقر پدیده ساده‌ای نیست که آن را بتوان فقط از یک دیدگاه تعریف کرد. به دلیل طبیعت چندبعدی فقر و فقیر، ارائه تعریفی جامع و دقیق از پدیده فقر مشکل است. فقر^۳ به خواسته‌های مادی مرتبط می‌شود که به دلیل ابزارهای ناکافی در برآورده شدن حداقل نیازها در زمینه تأمین خوراک، مسکن، بهداشت و تحصیل به وجود می‌آید. این وضعیت با دسترسی نداشتن به فرصت‌های شغلی و اعمال تبعیض‌های مختلف وخیم‌تر می‌شود (نجرزاده و همکاران، ۱۳۹۱). آمارتیا سن^۴ مزیت افراد را برحسب قابلیت‌های آن‌ها و فقر را به عنوان محرومیت از قابلیت‌های اساسی تعریف می‌کند (فطرس و قدسی، ۱۳۹۳).

خط فقر

خط فقر^۵ عبارت است از مخارجی که یک فرد در یک زمان و مکان معین برای دسترسی به یک سطح حداقل رفاه متحمل می‌شود. افرادی که به این سطح رفاه دسترسی ندارند فقیر تلقی می‌شوند و کسانی که به این سطح رفاه حداقل و بالاتر از آن دسترسی دارند

۱- poverty

۲- Amartya Sen

۳- poverty line

غیر فقیر می‌باشند (خداداد کاشی و همکاران، ۱۳۸۱). خط فقر می‌تواند به عنوان حداقل هزینه‌های لازم برای تأمین نیازهای اولیه‌ی خوراکی و غیر خوراکی در نظر گرفته شود (World Bank Institute, ۲۰۰۵).

خط فقر مطلق

فقر مطلق^۴، به معنای نداشتن حداقل‌هایی برای معیشت می‌باشد. در واقع، خط فقر مطلق یعنی خط فقری که مبتنی بر رفاه هر فرد و مستقل از شرایط دیگر افراد جامعه باشد (Bellu & Liberati, ۲۰۰۵). به عبارت دیگر منظور از فقر مطلق حداقل نیازهایی بوده که برای حفظ زندگی لازم است (افتخاریان و سلیمی فر، ۱۳۹۳).

خط فقر نسبی

فقر نسبی^۵ در مواردی مصداق دارد که سطح زندگی فرد در مقایسه با متوسط شرایط درآمدی جامعه از وضعیت مناسبی برخوردار نباشد. این نوع تعریف از فقر، کاملاً در ارتباط با جامعه و نسبت به جامعه است. فقر نسبی به عنوان ناتوانی از احراز سطح معیشت خاصی که در جامعه فعلی، یک فرد لازم یا مطلوب خود تشخیص می‌دهد، تعریف شده است (نگهداری و همکاران، ۱۳۹۳).

خط فقر ذهنی

فقر علاوه بر جنبه‌های قابل مشاهده، دارای ابعاد ذهنی نیز هست. در مورد فقر ذهنی^۶ می‌توان این‌چنین بیان نمود که کم نیستند افرادی که با وجود داشتن درآمد بالاتر از خط فقر (مطلق و نسبی)، خود را فقیر تصور می‌کنند. معمولاً برای اندازه‌گیری خط فقر ذهنی، از اظهارات شخصی و مشاهدات تجربی استفاده می‌گردد (ابونوری و مالکی، ۱۳۸۷ و عساری و مزینانی، ۱۳۹۰).

با توجه به مطالب گفته شده و همچنین چندبعدی بودن فقر، شاخص‌های متفاوتی برای اندازه‌گیری فقر در زمان‌ها و مکان‌های مختلف ارائه شده است که در این مقاله به بررسی برخی از آن‌ها پرداخته شده است.

شاخص‌های فقر

شاخص فقر سرشمار^۹ (نسبت افراد فقیر)

ساده‌ترین و ابتدایی‌ترین روش اندازه‌گیری شدت فقر، شاخص نسبت افراد فقیر است. این شاخص به صورت نسبت تعداد افراد فقیر به کل جامعه تعریف شده است. به این ترتیب:

$$H = \frac{q}{n} \quad (1)$$

که در آن، q: تعداد افراد فقیر و n: تعداد کل افراد جامعه است.

این شاخص نشان می‌دهد که چه نسبتی از افراد زیر خط فقر زندگی می‌کنند. اندازه این شاخص بین صفر و یک تغییر می‌کند. اشکال عمده این شاخص این است که نسبت به انتقال درآمد بین فقیرها و حتی بین فقیرها و غیر فقیرها حساس نمی‌باشد و علاوه بر این، این شاخص نسبت به کاهش درآمد فقرا نیز حساس نمی‌باشد. اشکالات فوق، کاربرد این شاخص را محدود می‌نماید (خداداد کاشی و همکاران، ۱۳۸۱ و عساری و مزینانی، ۱۳۹۰).

۴- Absolute poverty

۵- Relative poverty

۶- Subjective Poverty

۷- Relative Index

شاخص شکاف فقر^۸

این شاخص بر فاصله کلی فقرا نسبت به خط فقر مبتنی است، که نشان‌دهنده عمق فقر است. به عبارتی، این شاخص میانگین شکاف فقر در جامعه است که در آن شکاف فقر برای افراد غیر فقیر صفر محسوب می‌گردد. شاخص شکاف فقر، مقدار درآمد لازم برای انتقال فقرا به بالای خط فقر می‌باشد:

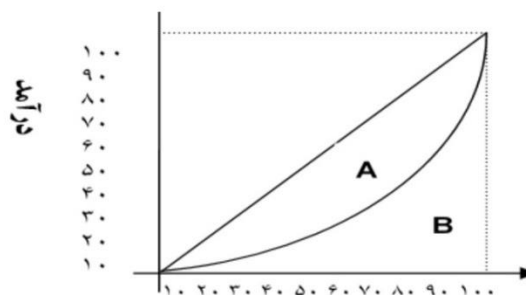
$$Pgap = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^q \frac{(Z - X_i)}{Z} = HI = \frac{q}{n} \left(\frac{Z - \mu^*}{Z} \right) \quad (۲)$$

μ^* : میانگین درآمد افراد فقیر، n : تعداد افراد جامعه، q : تعداد افراد فقیر، Z : خط فقر، X_i : درآمد آمین فرد فقیر می‌باشد.

این شاخص ارائه‌دهنده وسعت فقر است. اگر در دو جامعه مختلف شاخص فقر نسبت سرشمار یکسان باشد، بر اساس شاخص شکاف فقر، فقر در جامعه‌ای بیش‌تر است که دارای تعداد اعضای بیش‌تری است که از خط فقر فاصله زیادتری دارند. این شاخص نابرابری درآمد بین افراد فقیر را نادیده می‌گیرد (ابونوری و مالکی، ۱۳۸۷).

شاخص ضریب جینی^۹

ضریب جینی یک واحد اندازه‌گیری پراکندگی آماری است که معمولاً برای سنجش میزان نابرابری در توزیع درآمد یا ثروت در یک جامعه آماری استفاده می‌شود. از دیدگاه هندسی ضریب جینی بر اساس منحنی لورنز^{۱۰} تعریف می‌شود. این ضریب با نسبتی تعریف می‌شود که ارزشی بین صفر و یک دارد. هرچقدر ضریب جینی نزدیک به عدد صفر باشد، برابری بیشتر در توزیع درآمد را نشان می‌دهد و بالعکس هرچقدر ضریب جینی نزدیک به عدد یک باشد، توزیع نابرابر درآمد را مشخص می‌کند.

شکل (۱): منحنی لورنز

در این نمودار محور افقی سهم انباشته جمعیت است که بر مبنای درآمد یا مخارج به‌طور صعودی مرتب شده است و محور عمودی، آن سهم درآمدی را نشان می‌دهند. برابری کامل به‌وسیله خط ۴۵ درجه بیان می‌شود، بنا به تعریف ضریب جینی معادل نسبت فضای بین

^۸-poverty Gap

^۹-Gini Coefficient

^{۱۰}- Lorenz curve

منحنی لورنز و خط ۴۵ درجه به کل فضای زیر خط ۴۵ درجه می‌باشد. اگر فضای بین منحنی لورنز و خط ۴۵ درجه معادل A و فضای زیر منحنی لورنز معادل B باشد در این صورت ضریب جینی به صورت زیر محاسبه خواهد شد:

$$G = \frac{A}{(A+B)} \quad (۳)$$

از جمله معایب این شاخص، این است که اگر دو کشور ضریب جینی یکسان داشته باشند ممکن است یک کشور ثروتمند باشد و دیگری فقیر، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اندازه‌گیری ضریب جینی در دو کشور متفاوت است. همچنین، ضریب جینی نقطه برآورد در یک زمان خاص است. از این رو، تغییرات درآمدی را در طول زمان نادیده می‌گیرد (جلالی، ۱۳۸۵ و افشاری و خورده پر، ۱۳۸۸).

شاخص فقر سن^{۱۳}

با توجه به ضعف‌های دو شاخص نسبت سرشمار و همچنین شکاف فقر، آمارتیا سن تلاش کرد تا شاخصی را ارائه دهد که فاقد معایب شاخص‌های قبلی باشد. وی در سال ۱۹۷۶ از شاخصی استفاده کرد که بر پایه مفهوم رتبه‌ای رفاه قرار داشت. شاخص فقر سن یک شاخص ترکیبی بوده که در واقع، ترکیبی از دو شاخص نسبت سرشمار و شکاف فقر است، اما نسبت به توزیع درآمد نیز حساس است. اجزای تشکیل‌دهنده این شاخص: درصد خانوارهای (افراد) فقیر، شکاف فقر و توزیع درآمد بین فقرا می‌باشند.

$$S = H[I + (1-I)G] \quad (۴)$$

که در آن، H : درصد افراد فقیر، I : نسبت شکاف درآمدی و G : ضریب جینی توزیع درآمد بین فقراست. در واقع، سن در رابطه خود برای تعیین شاخص فقر، دو شکاف فقر را در نظر گرفت، اول، I که شکاف درآمد نسبت به خط فقر است و دوم، G که شکاف درآمدی ناشی از نابرابری توزیع درآمد است. بنابراین، برای محاسبه شاخص سن، سه عنصر درصد افراد فقیر (شاخص نسبت سرشمار)، شاخص نسبت شکاف فقر و ضریب جینی مورد نیاز است (افتخاریان و سلیمی فر، ۱۳۹۳؛ عساری و مزینانی، ۱۳۹۰ و خداداد کاشی و همکاران، ۱۳۸۱).

شاخص فقر فاستر و گریر و توربک^{۱۴}

دسته‌ای از شاخص‌های فقر را که در سال‌های اخیر کاربرد فراوانی یافته است، فاستر و گریر و توربک پیشنهاد کرده‌اند. این شاخص نشان‌دهنده عمق و شکاف فقر است که در آن فقر تابعی از نسبت شکاف فقر می‌باشد. این شاخص علاوه بر محاسن شاخص سن خاصیت تجزیه‌پذیری نیز دارد. فاستر و همکاران وی شاخص فقر خود را به صورت زیر ارائه دادند:

$$FGT = P(a) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^q \left(\frac{Z - Y_i}{g} \right) a \quad (۵)$$

^{۱۱}-Sen Index

^{۱۲}-Foster, James, j. Greer and Erik Thorbecke

در این فرمول، n : تعداد کل افراد، q : تعداد افراد فقیر، Z : خط فقر و Y_i : درآمد فرد i ام نمونه مطالعه شده است. همچنین a عاملی است که میزان گریز از فقر را در جامعه نشان می‌دهد. هرچه این عامل بیش تر باشد، بیانگر این است که جامعه از فقر گریزان تر است و به فقیرترین افراد اهمیت بیش تری می‌دهد (نجاززاده و همکاران، ۱۳۹۱؛ عرب مازار و حسینی نژاد، ۱۳۸۳ و فطرس و قدسی، ۱۳۹۳).

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

یکی از موضوع‌های مهم و مطرح شده در جهان آسیب‌پذیری فقرا است. در سال‌های اخیر، فقر و روش‌های اندازه‌گیری آن در دو حوزه سیاست‌گذاری و دانشگاهی مدنظر قرار گرفته است. بنابراین برای بررسی دلایل ریشه‌ای نوسان‌ها در شدت فقر، به پژوهش‌های وسیع و دقیق اقتصادی نیاز است. بدون شک اولین قدم در برنامه مبارزه با فقر، شناسایی هر چه دقیق‌تر افراد فقیر است. برای انجام این امر نیاز به شاخصی برای اندازه‌گیری فقر که بتواند وجوه مختلف فقر را نمایان سازد ضروری به نظر می‌رسد. با توجه به موارد گفته شده می‌توان بیان نمود که افزایش رفاه اقتصادی مردم و کاهش فقر یکی از اهداف اصلی برنامه‌های توسعه اقتصادی در هر کشور محسوب می‌شود و تأمین شرایط مطلوب برای زندگی تمامی اقشار جامعه، وظیفه اصلی کارگزاران و مسئولین اقتصادی هر کشور محسوب می‌گردد. با توجه به سیاست‌ها در مورد برنامه‌های فقرزدایی به‌خصوص در جوامع روستایی باید شرایط هر کشور و هر منطقه مورد بررسی قرار بگیرد تا بتوان از طریق شاخص‌های اندازه‌گیری فقر و همچنین با توجه به شرایط آن منطقه بهترین راهکارها را برای کاهش فقر و افزایش درآمد افراد ارائه داد.

سپاسگزاری

حمد و سپاس خداوند را که لطف بی‌پایانش شامل حال بنده حقیر گردیده، قدردانی از زحمات خانواده و همچنین جناب دکتر محمدزاده که مرا در تهیه این مقاله یاری نمودند.

منابع

- ابراهیمی، م. (۱۳۹۱). مدیریت توسعه روستایی. انتشارات آموخته.
- ابونوری، ا.، و مالکی، ن. (۱۳۸۷). خط فقر در استان سمنان طی برنامه‌های توسعه (۱۳۸۳-۱۳۶۸). فصلنامه رفاه اجتماعی، ۲۸: ۲۳۷-۲۱۵.
- افتخاریان، پ.، و سلیمی‌فر، م. (۱۳۹۳). بررسی وضعیت فقر در مناطق شهری استان کرمان و مقایسه آن با کل کشور. فصلنامه پژوهشنامه اقتصادی، ۵۴: ۲۳۸-۲۱۳.
- افشاری، ز.، و خورده پر، ز. (۱۳۸۸). مقایسه نابرابری توزیع درآمد در استان فارس و کل کشور برحسب مناطق شهری و روستایی (۱۳۸۳-۱۳۶۰). فصلنامه برنامه و بودجه، ۱۰۸.
- باقری، ف.، دانش‌پرور، ن.، و کاوند، ح. (۱۳۸۶). روند خط فقر و شاخص‌های فقر در ایران طی سال‌های ۱۳۸۵-۱۳۷۵. پژوهشکده آمار، ۲: ۷۱-۸۲.

- جلالی، م. (۱۳۸۵). تجزیه ضریب جینی و کشش درآمدی آن در ایران. مجله روند، ۴۸: ۲۸-۲۶.
- خداداد کاشی، ف.، باقری، ف.، حیدری، خ.، و خداداد کاشی، ا. (۱۳۸۱). اندازه‌گیری شاخص‌های فقر در ایران، کاربرد انواع خط فقر، شکاف فقر، شاخص فقر (۱۳۷۹-۱۳۶۳). گروه پژوهشی آمارهای اقتصادی.
- عرب مازار، ع.، و حسینی نژاد، م. (۱۳۸۳). برآورد میزان فقر و شدت آن در گروه‌های مختلف شغلی خانوارهای روستایی ایران. اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۴۵: ۱۱۷-۱۱۳.
- عصاری، ع.، و مزینانی، ع. (۱۳۹۰). روش‌ها و شاخص‌های اندازه‌گیری فقر و رفاه اقتصادی. راهبرد یاس، ۲۷: ۱۰۱-۷۵.
- فطرس، م.، و قدسی، س. (۱۳۹۳). روش آکایر و فوستر برای اندازه‌گیری فقر چندبعدی. ۱۱ و ۱۲: ۹۲-۷۷.
- نجاززاده، ر.، عصاری، ع.، و فنی ممتاز، م. (۱۳۹۱). محاسبه شاخص‌های فقر با روش سلطه تصادفی در اقتصاد ایران (۱۳۸۳ و ۱۳۸۷). فصلنامه رفاه اجتماعی، ۴۵: ۶۹-۴۵.
- نگهداری، ا.، پیرایی، خ.، کشاورز حداد، غ.، و حقیقت، ع. (۱۳۹۳). برآورد خط فقر مطلق و نسبی بر اساس رویکرد صرفه ناشی از مقیاس با مدل استون_گیری (مطالعه موردی خانوارهای شهری ایران، دوره ۱۳۹۰-۱۳۸۵). فصلنامه برنامه‌ریزی و بودجه، ۱: ۳۰-۳.
- نوروزی، م.، و حیاتی، د. (۱۳۹۴). سازه‌های مؤثر بر معیشت پایدار روستایی از دیدگاه کشاورزان استان کرمانشاه.
- Bellu, L. G., & Liberati, P. (۲۰۰۵). Impacts of policies on poverty. Absolute poverty lines. Munich Personal RePEc Archive, No ۴۴۶۴۷.
- World Bank Institute (۲۰۰۵). Poverty Manual.
- World Bank. (۲۰۰۸). World development report ۲۰۰۸: Agriculture for development. Washington, DC: World Bank.